

KOCAELİ YARIMADASINDA NÜFUS ve YERLEŞİM (15-19. YÜZYILLAR)

Gülfettin ÇELİK*

Giriş

Osmanlı sistemi siyasal-idari alanda merkezî üniter, sosyal alanda sosyal grup, ekonomik alanda da küçük ölçekli özel sektör işletmeciliğine dayalı bir sistem olarak tanımlanabilir. Bu genel karakterin inanış-algı arka planının ortaya çıkardığı bir yaklaşıma dayalı olduğu muhakkak ise de ortaya çıkan modelin coğrafya-iklim şartları yanında dönemin üretim ve taşıma teknolojisinin tayin ediciliğinde temel üretim faktörlerinin sınırları-imbânları dâhilinde şekillendiği açıktır.

Bu çerçevede Osmanlı toplumsal sistemi, bölgede kendisinden önce var olan toplumsal sistemlerden çok önemli bir farklılık olarak, sınıf esasına dayalı olmayan ancak devletin ve onun gereklerinin de öncelikli olduğu bir model olmuştur. Reelde, sosyal grupların idari bakımdan yöneten-yönetilen, hukuki bakımdan hür-köle, dini bakımdan Müslüman-gayrimüslim, yerleşim bakımından da yerleşik (köylü, şehirli)-göçebe ayırımında dikkate alındığı bir örnek olarak dikkati çeker.

Sistemin, bütün sosyal grupları toplumsal sistemin kurucu unsuru gibi reel hayata katışı yanında, var olan sosyal grupları da korunması gereken, yok olmalarına göz yumulmayacak birimler olarak görmesi kayda değer bir başka yöndür. Bu çerçevede toplum, grup esaslı bir ilişki düzeyi öngören, grup düzeyinde örgütlenmiş durumda olmuştur.

Kocaeli yarımadası, İzmit'ten Üsküdar'a kadarki bir bölgeyi içine alan geniş bir mekân olarak tanımlanan sosyal yapılanma dâhilinde ortaya çıkan grupların siyasal-idari, iktisadi ve sosyal ilişkilerinin her boyutunu ve düzeyini yansıtan, bu temeller etrafında ortaya çıkan uygulamaların önemli bir göstergesi olarak ele alınabilecek bir bölgedir.

Nüfus ve Yerleşim Boyutunda Osmanlı Sisteminin Tanımı

Osmanlı sisteminde nüfus ve onun yerleşimi siyasal-idari, sosyal ve ekonomik bakımdan önemle dikkate alınan bir konu olmuştur. Bu ilgi yoğunluğunun ardında daha önceki devletlerin bu husustaki uygulamalarının, özellikle de temel inançlar-algılar noktasında İslam düşüncesi ile beslenen kendisinden önceki İslam devletlerinin ortaya koyduğu

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat bölümü Öğretim Üyesi,
e-mail: gulfcelik@yahoo.com

pratiklerin yanında Osmanlı sisteminin kendi zaruretlerinin belirlediği geleneğin önemli bir yeri vardır.

Temel üretim faktörleri bakımından Osmanlı Devleti doğal kaynağın bol, emek gücünün kısıtlı olduğu bir imkânlar ortamı olmuştur. Bu özelliği ana hatları ile 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar değişmeksizin devam etmiştir. Nüfusun kıt kaynak oluşu, onun katma değerinin yüksekliğini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle genel olarak, onun toplumsal sistem içinde hangi somut işlevleri yerine getireceğinin önceden tespiti ve buna göre konumlandırılmasını toplumun önceden kabullendiği, siyasal otoritenin buna ilişkin ürettiği/üreteceği politikaları meşru uygulamalar olarak gördüğü söylenebilir.

Bu genel çerçevenin içinde, Osmanlı sistemini bölge özelinde tanımlamak, bölgeye toplumsal sistem içinde biçilen rolü ele almak, imkânlar-sınırlar dâhilinde ortaya koymak varılacak sonuçlar/yapılacak tanımlamalar açısından önemlidir. Konuya bu perspektiften yaklaştığımızda öncelikle iki hususun, "iaşe" ve "güvenlik" başlıklarının gündeme düşmesi kaçınılmazdır.

İaşe konusu Osmanlı sistem kurucu ve yürütücülerinin olmazsa olmaz olarak gündemlerine aldıkları bir konu olmuştur. Üretim için gerekli olan doğal kaynakların bolluğuna karşılık kıt olan emeğin üretim için en uygun şartlarda istihdam olunması temel hususlardan birisi olarak görülmüştür. Bunun da ortaya çıkardığı çok doğal bir sonuç olarak ekonomi politikaları ihtiyaçlar ekonomisi modeline destek veren arz yönlü politikalar olmuştur.

Mevcut üretim ve taşıma teknolojisinin getirdiği sınırlar dâhilinde, zirai üretimde sabit emek gücü ve toprağa dayalı küçük ölçekli "çifhane" işletmecilik yapısı temel zaruretlerin temin yolu olarak görüldüğünden, bu modelin devamının temini otoritenin bütün dönemler asli görev alanlarından birisi olarak kabul olunmuştur. Üretim, paylaşım ve tüketim boyutu ile "dar bölge ihtiyaçlar ekonomisi modeli" olarak tanımlanabilecek olan bu model, Kocaeli yarımadasında da Latin işgalleri yanında İslam ilerlemesi karşısında ortaya çıkan Bizans gerilemesi ile yaşanan nüfus kayıpları ve hareketlerinin belirleyici olduğu problemler ortamında kurulmaya çalışılmıştır.

İkinci önemli konu olan güvenlik problemi Osmanlı sistem kurucuları tarafından devletin varlık tarihi içinde en başından en sonuna kadar, bazen otoritenin yaptırım gücü, bazen devletin varlığının temini anlamında/düzeyinde, sürekli olarak gözetilen bir husus olmuştur. Devletin (ve onun somut temsilcisi olarak sultanın), düzenin olmazsa olmaz şartı olarak kabulü, bu hususun en önemli meşrulaştırıcı aracı olmuştur. Konunun Kocaeli yarımadasındaki izdüşümüne baktığımızda gördüğümüz, 14 ve 15. yüzyıllarda bölgenin sistem ile eşdeğer bir anlam taşıdığıdır. Konu, Osmanlı sisteminin kendi varlığını (özelde Kocaeli yarımadasını) savunma becerisi boyutunda ancak 15. yüzyıl ortalarında bir problem alanı olmaktan çıkmıştır. Bizans karşısında Çelebi Sultan Mehmet ile bölgenin Osmanlı sisteminin bir parçası olarak tescili bunu sağlayan önemli bir husus olmuştur. Bundan sonra, yerel-bölgesel boyutta ortaya çıkan güvenlik sorunlarının tekrar sistem boyutunda bir problem haline gelişi ancak 17. yüzyılda söz konusu olmuştur. Yarımada, 1580'lerde ortaya çıkan Celali hareketleri ile başlayan nüfus seyyaliyetinin ortaya çıkardığı kargaşanın bir örneği olarak, bu dönemden başlamak üzere 20. yüzyılın başlarına kadar dikkat çeken bir bölge olmuştur.

Konunun açıklayıcılığı bakımından, nüfus ve yerleşimi doğrudan ilgilendiren bu iki temel gündeme ilişkin geliştirilen kalıcı ve değişime tabi çözümler ele alındığında ise, yine birbirini ile ilintili başka alt başlıklar gündeme düşer. Bu çerçevede; hukuki, dini, yerleşim

ve yönetim ayırımları bakımından yapılabilecek tanımlamalar dâhilinde bütün toplumsal sistem alt başlıkları ile bir şekilde gündem oluşturur. Mesela; askerî-reaya ayırımında, Müslim-gayrimüslim ayırımında, hür-köle ayırımında, köylü-şehirli ayırımına karşılık gelebilecek uygulamalar, sistemin temel problem alanlarındaki başarı düzeyini takip etme fırsatı vermektedir. Nüfus ve onun yerleşimi konuları bu alanlarda önemli bir takip çerçevesi oluşturmaktadır.

Kocaeli yarımadası özelinde, algı-inanış arka planının ortaya çıkardığı zihniyet dünyası ile birlikte, (1) temel belirleyicilerin takibi ve bunların politikalara yansımaları ile birlikte (2) bölgenin sistem bütünü içindeki yerinin sürekli gözetilmesi kaydı ile Kocaeli yarımadasındaki nüfus ve yerleşim konusu bize önemli bir açıklayıcılık getirmektedir.

Nüfus ve Yerleşim Politikalarında Tanımlanma ve Dönemlendirilme Sorunu

Devletin kuruluşundan çöküşüne kadar geçen zaman zarfında nüfus ve yerleşim konusunda ortaya çıkan farklılaşmaların anlaşılabilmesi ancak politikalara ilişkin bir tanım geliştirilmesi ve uygulamaların sebep/sonuç ilişkisinde değerlendirilmesi ile mümkündür. Bu ise, yaşanan benzer ve farklı durumlarda hangi tedbirlerin alındığı/alınmaya çalışıldığının ortaya konulmasını gerektirir.

Öncelikli problem alanları iaşe ve güvenlik olan ve bu husustaki temel anlayış ve kabullerin değişmediği, hatta bu alanları ilgilendiren değişimleri bir sapma olarak gören, ortaya çıkan farklılaşmaları önlemeye çalışan bir toplumsal sistemde değişimi izlemek oldukça kolay bir durum. Ancak, yine de konunun, tarihi akışta sistem bütününe ilişkin genellemelerin yerel/bölgesel boyuta indirgenerek ele alınması önemli bir husustur. Bu itibarla, bütüncül bir yaklaşımla, makro boyut da göz önüne alınarak ana hatları ile bölgeye ilişkin nüfus ve yerleşimin, gerek reel durum gerek politikalar bağlamında (dönemler arasında iç içe geçişlerin olduğu göz ardı edilmemek kaydı ile) birbirinden birçok yönden farklılaşan

- a) 15. ve 16. yüzyılları içine alan Sistemin Kuruluş Dönemi
 - b) 17. ve 18. yüzyılları içine alan Sistemin İşleyişinin Aksadığı Dönemi
 - c) 19. ve 20. yüzyıllar ise Sistemde Yenileşme ve Dönüşüm Dönemi
- olarak üç temel dönemde ele alınabileceği görülür.

Osmanlı sisteminin nüfus ve yerleşim boyutu ile bölgede oluşumu aşamasında Bizans'tan devralınan miras önemlidir. Latin istilası, 15. ve 16. yüzyılları içine alan sistemin kuruluş döneminin Kocaeli yarımadası ekseninde hangi şartlarda ortaya çıktığı, Bizans'tan devraldığı mirasın ne olduğu hususunda önemli bir göstergedir. Zira 1096 yılında ortaya çıkan İzmit Latin işgali bölgenin uzun dönemli bir tahribat döneminin başlangıcını teşkil etmiştir. Yine bu ilk tahribatın ardından, IV. Haçlı seferlerinde yeniden Latin işgali yaşayan bölge yaşadığı yıkımdan sonra ancak 1228 yılında Bizans hâkimiyetine geri dönebilmiştir. Bölgenin batısında yer alan İstanbul ise daha büyük ve sürekli bir yıkımla karşı karşıya kalmış, 1204 yılında ortaya çıkan Latin istilası ancak 1261 yılında nihayetlenebilmiştir.

Osmanlı ilerleyişinin hızı da (Osmanlı Beyliği'nin sahip olduğu meziyetler yanında) bölgenin hangi şartlarda bulunduğu bir delil olarak değerlendirilebilir. Bizans'ın bölgede Osmanlı ilerleyişini önleyebilecek bir savunma gücüne sahip olmadığı açıktır. Bu husus gerek askerî boyut, gerekse nüfus ve yerleşim yapısı itibarıyla böyledir. Zira direniş kabilinden tepkiler ancak bazı kalelerde ortaya çıkabilmiş, onların el değiştirmesi ile bölge kolaylıkla Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Yarımadanın kolaylıkla elde edilmesine rağmen İstanbul'un sahip olduğu güç yine de bölgede Osmanlı düzeninin oluşum sürecini geciktirmiştir. Hatta Çelebi Sultan Mehmet'in başa geçmesi bölgenin istikrarlı bir yapıya ulaşması için önemli bir adım olmuş ise de İstanbul'un alınışına kadar geçen zaman zarfında bölgenin bu yönü ile güçlü bir yapı arz etmeyen bir nitelikte kaldığı söylenebilir. Bu çerçevede Bizans İmparatorluğu'ndan miras olarak kalan hali ile bölgenin, deniz kıyısı hattı boyunca var olan yerleşim birimlerinin haricinde kalan iç bölgelerde oldukça seyrek nüfus ve küçük ölçekli dağınık bir yerleşim yapısında olduğu bir söylenebilir. Dönem, Osmanlı Devleti'nin nüfus artışını ve yeni yerleşim birimlerinin kurulmasını teşvik eden politikalar uyguladığı, bir netice olarak da bölge nüfusundaki artışa paralel, mevcut yerleşim birimlerinde büyüme, yenilerinin ortaya çıktığı bir dönem olarak tanımlanabilir.

Alt dönemde bölge ancak İstanbul'un alınışı ile büyük ölçekte değişim yaşamıştır. İstanbul'un fethi, bölgenin sistem için taşıdığı anlamı farklılaştırmıştır. Bölge, özellikle mevcut üretim ve taşıma teknolojisinin getirdiği sınırlar belirleyiciliğinde bu tarihten itibaren, yeni makro sistem öncelikleri dikkate alınarak kurgulanmaya çalışılmıştır denilebilir. Bu çerçevede bölgesel ve kıtasal ticaretin yanında özelde İstanbul'un zaruretlerinin önemli bir ağırlığının olduğu görülür. Bu yapılanmanın yerel düzeydeki yerleşim birimlerinin temel ihtiyaçlarının karşılanması önceliğinde gerçekleştirilmeye çalışıldığı da atlanmaması gereken bir husustur.

Bu tercihler ekseninde Kocaeli yarımadasında elde edilen yerlerin adım adım iskân olunması, İstanbul'un alınışı ile daha kapsamlı ve planlı bir hale gelmiştir. Bu çerçevede örneğin İstanbul'da bir taraftan şehrin ihtiyacı olan nitelikli insan grupları buraya yerleştirilirken diğer taraftan da yakın çevre bölgeler, şehrin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayacak toplulukların yaşadığı mekânlar olarak görülmüş, bu bölgeler buna göre iskâna tabi tutulmuştur. İstanbul özelinde, verimli arazilerin üretime kazandırılarak şehrin ihtiyaçlarının karşılanması, ulaşım emniyeti ile güvenliğin sağlanması hedeflerini güden bu iskânların bu yönü ile kırsal yerleşimi dikkate alan bir nitelikte olduğu görülür. Nitekim Anadolu yakasındaki has araziler de bu yerleşim uygulamalarından istifade ile büyüme sürecine girmişlerdir.

Benzer şekilde bölgenin güvenlik zarureti Marmara, Boğazlar ve Karadeniz kıyılarında yer alan kalelerin düzenli gelir alanlarına sahip olmalarını gerektirmiş, bölgeye yapılan yerleşimler tımar, zeamet gelirlerinin bu ihtiyaçlar doğrultusunda planlanmasını gerektirmiştir.

15. ve 16. yüzyıl nüfus ve iskân politikalarının temel karakteri ele alındığında, daha önceki devletlerin de uygulaması olan bazı tedbirlerin alınmaya çalışıldığını görürüz. Örneğin "kulluk" statüsü verilerek, esir olarak bölgeye getirilen insanların İstanbul çevresine yerleştirilmeleri bir Roma mirası olarak, köle emeğine dayalı bir tarım yapısı oluşturma hedefini vurgulayan bir uygulama olmuştur. Ancak Osmanlı sisteminin tercihinin köle emeği yerine, özgür köylü emeğine dayalı küçük işletmecilik oluşu, bu gibi uygulamaların belirli örnekler düzeyinde kalmasına neden olmuş, sistem arazinin rakabesinin devlette olduğu, özel girişimcilik üzerine kurgulanmıştır. İslam hukukunun devletin pencik hakkına veya köle emeğine izin veriyor olması, reel ekonominin de emeğe olan ihtiyacı bile sistemin temel karakterinin bu yönde gelişmesine engel olmamıştır.

17 ve 18. yüzyıllar (öncelikle Anadolu'da ortaya çıkan başka içsel faktörlerin belirleyiciliğinde olmak üzere), bölgenin yeni bir döneme girdiği zaman aralığıdır. Devlet bir taraftan mevcut politikalarını devam ettirmeye çalışırken, diğer taraftan da mecburiyetleri kabullenme aşamasındadır.

17. yüzyıla kadar geçen dönem, bölge açısından, ana hatları ile Osmanlı toplumsal sisteminin kendine özgü şartlarında ortaya çıkmıştır denilebilir. Bölge için uygulanan politikalar ve ortaya çıkan siyasal-idari, sosyal ve ekonomik yapı ve bu çerçevede gelişen ilişkiler ağı bu dönemde Anadolu ve Rumeli'nin birçok bölgesi ile büyük ölçüde benzeşmektedir.

17 ve 18. yüzyılları içine alan Sistemin İşleyişinin Aksadığı Dönemi bölge açısından önemli kılan en önemli husus genel Osmanlı sisteminde beliren bozulmanın bölgedeki ilk somut-önemli yansıması olarak nüfus ve yerleşime ilişkin daha önce kurulan düzenin bozulmasıdır. Ortaya çıkan sapma, düzensizlik-istikrarsızlık etkisi ile adeta 19. yüzyıl son çeyreğine kadar temel belirleyici olmuştur denilebilir. Bu dönem (benzer gelişmeleri yaşayan diğer bölgeler için uygulanan politikalarda birçok bağlamda benzerlikler görülse de) İstanbul'la olan bağın-yakınlığın ayrıca tayin ediciliğinde ele alınmayı gerektirir. Bölgenin İstanbul için taşıdığı önem Kocaeli yarımadasının özel ilgi görmesine neden olmuştur.

19. yüzyıl ise özellikle dışsal faktörlerin etkisi ile farklı bir sürece girişi ifade eder. Özellikle dış göçlerle birlikte bölge yeni bir nüfus yapısı ve yerleşim modeline kaymıştır. Daha önce görülmemiş zaruretler ortamında devletin bu dönemde uyguladığı politikalarda farklılaşmayı ifade eden sapmalar söz konusudur.

Sistemde Yenileşme ve Dönüşüm Dönemi olarak tanımlanan 19. ve 20. yüzyıllar özellikle 1854 Kırım Harbinden sonra ortaya çıkan, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı, Balkan Harpleri ve Birinci Dünya Savaşı ile devam eden nüfus hareketlerinin Osmanlı sistemini her yönü ile yeniden tayin eden bir etki ortaya çıkardığı alt dönemlerde ele alınabilir. Bu çerçevede Kocaeli yarımadasının, nüfus ve yerleşim temelli önemli bir dönüşüm süreci içinde olduğu görülür.

19. yy. sonu, İzmit Körfezi'nin doğusu ve Pertev Mehmet Paşa Cami. (KBB Arşivi)

Kocaeli Yarımadasında Nüfus ve Yerleşimin Gelişimi

Tarihî süreçte bölge, yakın ve uzak bölgeler ile irtibatının kara ve deniz yolu ile sağlanma imkânı olan, hatta kıtalararası ulaşım-iletişimin birçok yönden merkezi niteliğinde bir yarımada olarak var olmuştur. Ancak, bu genel tanımlamaya rağmen yine tarihî süreçte ana temas arteli bölgenin güney sahili ve sahile yakın doğu batı hattında gelişmiştir. Bu husus

özellikle Rumeli ile Anadolu'nun Bizans döneminden çok daha güçlü bir siyasal, ekonomik ve sosyal bütünlük içinde bölgenin bir parça haline geldiği Osmanlı Devleti döneminde ortaya çıkmıştır. Nitekim Bizans döneminde var olan ulaşım hattı Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan itibaren her mevsim için düzenli ulaşım imkân veren bir altyapı ile donatılmış, İstanbul- Anadolu karayolu güzergâhı Üsküdar-Gebze-İzmit hattında tek bir ana yol halinde gelişmiştir. Her ne kadar İstanbul-İzmit güzergâhında Gebze'nin kuzeyinden geçen tali bir yol daha var ise de bu da Dil iskelesi güzergâhı ile birleşmekte olduğundan deniz sahiline yakın olan yol ana ulaşım hattı olarak örgütlenmiştir. Buna göre, Anadolu'da üç ayrı kol halinde ilerleyen yol İzmit-Üsküdar aralığında birleşerek, tek bir hatta dönüşmektedir.

Bölge coğrafyasının zirai üretim açısından çok parçalı oluşu ve Karadeniz ile Akdeniz iklimlerine olan açıklığı, Kocaeli yarımadasında nüfus ve yerleşimin önemli diğer iki belirleyicisidir. Nitekim bölgede verimli tahıl üretimi yapılabilecek alanlar ağırlıklı olarak orta karasal bölge olmuştur. Marmara denizine yakın kıyı bölgeleri ise özellikle Kuzey rüzgârlarının etkili olduğu bölgeye kadar yayılma imkânı bulmak üzere zeytincilik faaliyeti ile iştilenmiştir. Karadeniz kıyıları hariç meyvecilik bölgenin diğer imkânlarından birisidir. Ayrıca Üsküdar-Beykoz hattından başlayıp Bolu dağlarına kadar orta kuzey hattında devam eden orman-koruluk araziler muhiti ağaç yetiştiriciliği bölgeleri olarak kayda geçmiştir.

Ekonomik boyut yanında bölge Osmanlı Devleti açısından 17. yüzyıla kadar güvenlik önceliklerinin bir neticesi olarak değerlendirilmiştir. Bu itibarla Kocaeli yarımadası, İstanbul Boğazı ve İzmit'e varıncaya kadar güney hattı ile bir güvenlik bölgesi olarak askerî zaruretler önceliğinde örgütlenen bir alan olarak dikkati çeker. 17. yüzyıldan itibaren ise, özellikle 18. yüzyıl ikinci yarısı ile 19. yüzyılda bir iç güvenlik problemi olan bir bölge olarak tanımlanabilir. İç güvenlik probleminin öne çıkışı bir ölçüde 19. yüzyılın son döneminde bölgeye yapılan yeni yerleşimler ile önemli ölçüde gerilemiş ise de Birinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan işgal ile 20. yüzyıl başlarında yeniden önemli bir gündem maddesi olmuştur.

Bu imkân ve zorunluluklar ortamında Kocaeli yarımadası askerî ve idari bakımdan klasik yerleşim bölgelerinden birisi olarak gelişmiştir. Belgelerden takip olunabildiği üzere; idari bakımından bölge 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, ana hatları ile Kocaeli sancak yapısı içinde örgütlenmiş durumda olmuştur.¹

Bu hususta 1867 yılı köklü bir değişimin başlangıcı olmuştur. Bu tarihten itibaren, İstanbul ekseninde düşünölmeye başlayan yakın bölgeler buraya bağlanmaya başlanmıştır. Örneğin bu kapsamda Gebze Kocaeli'nden alınarak, Kartal Kazasına bağlı bir birim olarak İstanbul vilayeti sınırları içine katılmıştır.² Bölgenin köklü bir şekilde yeniden yapılandırılması

1 15. yüzyılda, Kocaeli sancağı dâhilinde Gebze, İznikmid, Kandıra, Şile, İznik, Ada ve Karasu, Yalakabad ve Yoros nahiyelerini içine alan bir bölgedir. 1530 yılı tahririne göre bu dönemde Kocaeli sancağına Gebze, İznikmid, Kandıra, Şile, Yoros, Yalakabad, İznik ve Ada kazaları mevcuttur. Kanuni döneminde Kocaeli sancağı, Anadolu eyaletine bağlı bir olarak Gebze, Yalakabad, Görele, İznik, İznikmid, Şile, Kandıra ve Geyve'den oluşmaktadır. Ancak Kanunî'nin son döneminde yaşanan bir değişiklik ile Kocaeli sancağı Anadolu eyaletinden alınarak 939/1533'de kurulan Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyâletine (Kapudan Paşa Eyaleti de denilmektedir) bağlanmıştır. 1844-45 yılında hazırlanan temettuat defterlerine göre bu tarihte Kocaeli Sancağı, Bolu Eyaletine bağlıdır. 1846 yılında ise tekrar yeni bir düzenleme üzerine Kocaeli'nin Kastamonu eyaletine bağlandığı görölmektedir. Bu tarihte Kocaeli sancağı Bolu, Viranşehir, Sinop ve Kastamonu sancakları ile birlikte Kastamonu eyaleti dâhilindedir. Tanzimat döneminde ortaya çıkan bu değişiklik ile Kocaeli, Gebze'yi de içine alacak şekilde bir sancak olarak 1867 yılına kadar, Hüdavendigâr Eyaletine bağlıdır. Bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I. Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 127-128, 185, 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994. Kamu's-ül Alam. II. s.849. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, FEY Vakfı, C. 5, İstanbul, 1992, s. 385. 1273/1856 Yılı Devlet Salnamesi, Zikreden Tuncer Baykara, "Anadolu'nun Tarihi", s. 231.

2 1888 yılında İstanbul vilayetine bağlı olarak, Merkez Kaza, Çatalca Mutasarrıflığı (Çatalca, Büyükçekmece, Silivri kazalarını havi), Beykoz, Kartal, Şile ve Adalar Kazaları ile birlikte ayrı bir kaza olarak yer almaktadır. 1916 yönetim bölümlenmesinde de Gebze, İstanbul'a bağlı diğer birimler olan Bakırköy, Beykoz, Kartal, Adalar, Şile ve Adakale (Tuna üzerinde bir Türk kalesi) ile birlikte bir kaza olarak görölmektedir. 1923 yılın-

Cumhuriyet döneminde olmuş, 1923 yılından itibaren Gebze'nin de içinde olduğu alt bölge Kocaeli vilâyetine bağlanmıştır.

Osmanlı dönemi boyunca yarımada adli bakımdan Üsküdar'a bağlıdır.³ Sancak alanı ile yargı alanında örtüşmenin olduğu dönemde adli merkezi olarak Üsküdar kadılığı ile askerî merkezi olarak İznikmid (İzmit) yaklaşık aynı yerleşim alanına hitap etmişlerdir.

Bölge, askerî bakımdan 17. yüzyıl başlarına kadar klasik askerî yapılanmanın hâkim olduğu dönemde Kocaeli sancağının ihtiyaçları ekseninde tanımlanmış durumdadır. Bu tarihten sonra ise bu yapı değişmeye başlamış ve nihayet 19. yüzyılda ortaya çıkan diğer zaruretlere bağlı olarak İzmit, Anadolu bölgesi ile daha fazla eklemiş bir nitelik kazanmıştır. Buna karşılık bu yüzyılda İstanbul'un elde ettiği yeni durum nedeniyle Gebze'ye kadar uzanan bir coğrafya İstanbul merkezli bir tanımlamanın parçası olarak dikkat çekmeye başlamıştır. Bu çerçevede Üsküdar – İzmit hattı deniz kıyısı boyunca ilerleyen yolun da çok doğal bir sonucu olarak güney sahil hattı nüfus ve yerleşim hareketliliği bakımından, Karadeniz'e ulaşan karasal bölgelere göre daha dinamik bir karakter kazanmıştır.

16. yüzyılın ortalarında Kocaeli sancağı dâhilinde toplam 632 adet köy ve mezra vardır. Köy ve mezraların 12 adedi Padişah, Paşa ve Mirliva hassı, 6 adedi arpalık, 492'si kale muhafızlarının tımarıdır. Cezayir-i Bahr-ı Sefid eyaletinin bir livası olan Kocaeli sancağı genel olarak Tersane-i Amire'nin denetiminde olan bir bölgedir. Timara konu olan gelirinin bir kısmı yine bu nedenle deniz kenarındaki kale görevlilerin tımarı olarak kayıtlıdır. Bu çerçevede Boğazkesen, Şile, Yenice, Yoros (Beykoz) ve Bahriye kaleleri zikredilebilir. Ayrıca bölgede vakıflara ait 117 adet köy, 34 adet mezra mevcut olup, yine sancak dâhilinde 61 adet de çiftlik vardır. Bunlar da toplamda 582 adet nefer, sipahi ve zaim kayıtlıdır. Mevcut yerleşim birimlerinde 14.362 hane-mücerret kayıtlı olup, 4.470 kişi muaf statüsündedir. Kalelerde 18.707 nefer vardır. Bölgede toplam olarak liva merkezi olan İzmit ile birlikte, 8 kaza, 1 şehir, 2 kasaba, 5 kale, 42 adet cami ve mescit, 7 adet imaret, 4 kervansaray, 5 medrese, 26 zaviye, 13 hamam, 202 dükkân, 35 değirmen mevcuttur.⁴

Sayılan bütün veriler dikkate alındığında 1530 tahriri bize ana hatları ile bir taraftan nüfus ve yerleşim yapısını ortaya koyarken diğer taraftan da Osmanlı sisteminin sınırlarına dair önemli ipuçları vermektedir. Örneğin dikkate çekmesi beklenen bir husus köylerin, bir arada yaşamının en küçük ölçeği olarak kurulmakta oluşudur. Mikro işletme ölçeği olarak köyün, tımar sisteminin bir ünitesi olarak küçük köy öbekleri halinde gelişme içinde oluşudur. Ortalama 7-15 haneli köylerin sayısı çok sayıdadır. Aynı aile birlikteliklerinin boş-uygun görülen arazilere iskânı ile ortaya çıkmış ilk yerleşim birimlerinin örnekleri olan bu yerleşim birimleri, sistemin bir parçası olarak kabul olunan ünitelerdir. Yine dikkati çeken önemli bir diğer husus da bölgenin toplumsal sistem açısından taşıdığı önemdir. Bölge, sistemin gerek yönetim gerek askerî güvenlik unsuru olan kişilerin gelir alanı olarak kurgulanmış durumdadır. Bu itibarla yerleşim yapısı 15 ve 16. yüzyıllar boyunca sürekli olarak gözetilen, tahkim olunan bir nitelik arz etmiştir.

Bu alt başlık İstanbul ile birlikte düşünüldüğünde daha sarıh bir hal almaktadır. Nitekim alınan tedbirler ile, fetihle yüz bin kişinin de altında olan İstanbul nüfusu Kanuni Sultan Süleyman döneminde optimal kapasiteye ulaşmış, bütün Kocaeli yarımadası çok sayıda küçük köyün ortaya çıktığı, bölgesel ölçekte nüfus yoğunluğunun artışına sahne olmuştur.

Bu çerçevede Kocaeli yarımadasında mevcut birçok yerleşim birimi bir yönü ile askerî

da Cumhuriyet döneminin hemen başında Kartal, Ömerli ve Şile ile birlikte Üsküdar vilayetine bağlı olarak görülmektedir. Baykara, "Anadolu'nun Tarihi ...", s. 142.

3 BOA. Mühimme Defteri No: 88-9.

4 BOA, 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994, s. 70.

kesimin gelir alanı, kurumların ihtiyaçlarının temin noktası olurken diğer taraftan da tahıl, yaş sebze ve meyve üretimi ile, başta İstanbul şehri olmak üzere bölgedeki kasabalara tahsisli üretim yapan yerleşim birimleri vazifesini görmüştür. Örneğin bölge 16 ve 17. yüzyıllarda Tersane-i Âmire'nin kereste ihtiyacının karşılanma bölgelerinden birisidir.⁵

16. yüzyıl önceki yüzyıllardan önemli bir farklılık dönemidir. 14 ve 15. yüzyıllar sistemin kuruluş dönemi niteliğini taşıırken bu yüzyıl ise adeta bir dünya sistemi olarak egemenliğini kabul ettirdiği bir dönemdir. Bunun çok doğal bir sonucu olarak bu yüzyılda bölgedeki nüfus ve yerleşim yapısı oluşturulan yapıyı güçlendirici bir gelişme göstermiş, nüfus artışı bu dönemde adeta bir düzenlilik göstermiştir. Dönem içinde, başlangıçta bulunmayan birçok yeni köy de kurulmuştur. Örneğin; Eşekli, Pelitli, Sekili, Kadıllı ve Akkilise (Akseki) köyleri ortalama % 50 civarında bir nüfus kaybına uğramışlarken, diğer tarafta Denizli, Çerkeşli, Demircili, Tavşanlı, Köseleler, Aşağı Hereke, Tuzla ve Darıca köyleri önemli nüfus artışı yaşamışlardır. Özellikle birer deniz sahil köyü durumundaki Tuzla, Darıca ve Hereke dönem başındaki en büyük köyler olma durumlarını dönem sonunda da korumuşlardır. Ancak yine de dönem içinde görülen kırsal kesimdeki nüfus artışı her yerleşim biriminde aynı düzeyde olmamıştır. Durum, örneklenen yerleşim birimleri kapsamında aşağıdaki tablodan takip olunabilir.

Tablo No:

Kırsal Bölge (Köyler) Nüfusu ve Yerleşimi (1530-1844/45)

	1530				1707-1810		1844/45		1530-1844/45 Değişimi %
	Hane	Mücerred	Muaf	Tahmini Nüfus (b)	Hane	Tahmini Nüfus	Hane	Tahmini Nüfus	
Eşekli (Merkepli)	(18)	(10)	(4)	130	43 ⁶	215	8	40	- 67
Pelidli	(29)	(13)	(1)	176	65 ⁷	325	29	145	- 11
Denizli	(16)	(10)	(3)	115			68	340	+ 324
Çerkeşli	(17)	(20)	(3)	140	109 ⁸	545	71	355	+ 296
Demircili	(30)	(15)	(3)	195	80 ⁹	400	88	440	+ 244
Tavşanlı	(23)	(4)	(3)	138	58 ¹⁰	290	62	310	+ 231
Sekili	(17)	(5)	-	95	24 ¹¹	120	6	30	- 67
Köseleler	(37)	(13)	-	213	72 ¹²	360	70	350	+ 177
Akkilise	(17)	(8)	(8)	141	52 ¹³	260	11	55	- 59
Kadıllı	(26)	(19)	(3)	183			15	75	- 54
Cumalı	-	-	-	-			49	245	
Tepecik	-	-	-	-			53	265	
Orhanlı	-	-	-	-			38	190	

5 İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara, 1992, s. 118.

6 1134/1722 yılı için

7 1181/1767 yılı için

8 1178/1764-1216/1802 yılları için

9 1177/1763-1199/1785 yılları için

10 1178/1764 yılı için

11 1119/1707-1178/1764 yılları için

12 1177/1763-1195/1781 yılları için

13 1236/1821 yılı için

Ovacık	-	-	-	-			28	140			
Tavşanlı	-	-	-	-			185	925			
Mutarlı	-	-	-	-			36	180			
Eskihisar	-	-	-	-					11	55	
Hereke	-	-	-	-	58 ¹⁴		290				
Herekedûn (Kadı) (a)	(66)			330	200 ¹⁵	201 ¹⁶	1000	1005	175 (c)	875(c)	+ 265
Müslim Gebrân	5 5 6	-	-	25 275 30	43 157	40 161	215 785	200 805			
Tekin (Tuzla) (Niğde)	(111)	(32)	-	587	225 ¹⁷		1125		271	1.355	+ 244
Müslim Gebrân Tuzcuyan	3 77 31	2 28 2	- - -	17 413 157	7 218		35 1090		37 234	185 1170	+ 1233
Tarıcı (Darıca)	(162)	(36)	(2)	856	184 ¹⁸	191 ¹⁹	920	955	218	1.090	+ 133
Müslim Gebrân	2 160	- 36	- (2)	10 846	14 170	14 177	70 850	70 885	82 136	410 680	+ 4100 - 16

(a): 1530 yılı için Aşağı Hereke, Kale mezarası ile birlikte

(b): Nüfus rakamları, hane sayısına muafların ilave edilip, beş ile çarpılıp çıkan sonuca mücerredlerin ilavesi suretiyle elde edilmiştir.

(c): 1844/45 yılı aşağı ve yukarı Hereke birlikte.

Kaynak: BA, Temettuat Defterleri No: 3584, 3587, 3588, 3589, 3590, 3592, 3593, 3594, 3596, 3597, 3598, 3599, 3600, 3601, 3602, 3603, 3604, 3605, 3606, 3607, 3608, 3609, 3910, 3611,3612, 3613, 3614, 3615. İstanbul Ahkam Defterleri, No: 20/33/97, 14/122/309, 3/89/345, 7/81/258, 10/6/15, 6/353/1001, 92/160/1, 7/88/280, 7/88/280, 8/39/124, 48/347/2, 11/68/197, 48/388/4, 11/68/197, 48/347/2, 7/88/280, 10/238/845, 5/213/649, 12/142/426, 17/73/154, 5/213/649, 6/353/1001, 10/6/15, 8/68/216, 3/89/345, 5/58/186, 7/81/258, 14/40/90, 7/81/258, 2/321/1076, 3/89/345, 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994. Zikreden; Gülfettin Çelik, 16-19. Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme, Gebze Belediyesi Yayını, 2003, Gebze, s. 124.

14 1197/1783 yılı için

15 1208/1794 yılı için. 9 nefer Müslim ve 100 nefer gebran ve 57 nefer hariçten gelip bu köyde iskân eden gayrimüslim, 34 nefer hariçten ziraat eder Müslim.

16 1225/1810 yılı için. 6 Müslim, 104 gebran, 57 hariçten gelen gebran ve 34 haric Müslim

17 1164/1751-1178/1764 yılları için

18 1164/1751 yılı için

19 1178/1764 yılı için

1900'ler, Denizden İzmit'e genel bakış. (KBB Arşivi)

16-18. yüzyıl arasında, tahrir, ahkâm defterleri ile şer'iyye sicillerine de yansdığı üzere çok sayıda küçük haneli köy ortaya çıkmış, 19. ve 20. yüzyıllara gelindiğinde, yerleşim öbikleşmesinin bir neticesi olarak ortadan kalkmışlardır. Önceden, askerî kesimin bir gelir alanı olarak varlıklarının korunmasına çalışılan küçük ölçekteki bu köyler yenileşme-dönüşüm döneminde tımar sisteminin ortadan kalkmasına paralel olarak doğal, süreçte yok olmuşlardır.

Bazı köylerin ise varlıklarını devam ettirmekle birlikte 19. yüzyıl sonlarına kadar pek kayda değer nitelik taşımadığı söylenebilir. Bunun en önemli nedeni büyük yerleşim birimlerinin periferisinde kalıp, onlar için de kalıcı bir fonksiyon üstlenmemiş olmalarıdır. Örneğin Kadıköy ve çevresinde yer alan Fenerbahçe (Hieria), Kalamış (Ötropion), Caddebostan (Dris-Rufinyenes), Bostancı (Poleetikon), Küçükyalı (Satir), Maltepe ve Dragos (Brias), Kaltal (Kartalimen), Samandra (Damatris), Aydos (Aetos), Bizans döneminde sahip olduğu bağımsız bir yerleşim alanı olarak ayrı bir yapı oluşunun aksine 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar küçük yerleşim alanları olarak ancak var olabilmişlerdir.²⁰ Adı geçen mekanlar açısından, İstanbul eşrafının Anadolu yakasına geçerek sayfiye yerleri edinmeleri ve özellikle Osmanlı Rus savaşları sonrası bölgeye muhacirlerin getirilip yerleştirilmesi, düzenli vapur seferlerinin başlaması, demiryolu yapımı gibi hususlar nüfus ve yerleşimde yeni gelişmeleri ortaya çıkarmıştır.²¹

19. yüzyıl Osmanlı Rumeli ve Anadolu'sunda bütün yerleşim birimlerini doğrudan etkileyen büyük nüfus hareketleri dönemidir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bütün Anadolu ve Rumeli için önemli olan bu durum, toplam nüfus yanında bölgesel dağılımlarda da önemli değişiklikler ortaya çıkarmıştır. Kırım harbinden itibaren, Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar sürekli bir nüfus artışı söz konusu olmuştur. Dönem başında kilometre kareye 16,20 kişi isabet ederken dönem sonunda bu rakam 21,17'ye yükselmiştir. Buna göre dönem başı ve sonu itibarıyla Türkiye genelinde nüfus en az % 30 artmıştır. Türkiye genelindeki nüfus artışını bir ölçüde Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemde gayrimüslim nüfusun önemli bir bölümünün ülke dışına çıkışı yavaşlatmıştır.

²⁰ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Göztepe, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu*, 1969. İstanbul, s. 12.

²¹ Şehsuvaroğlu, a.e. s. 9.

Tablo No:

İzmit-İstanbul Ekseninde Nüfus (1885-1914)

Gülfettin
ÇELİK

		1885	1894	1895	1896	1906	1914	Türkiye % oranı (1914)
İstanbul		873.565	1.030.234	1.030.234	1.030.234	782.227	909.978	5,67
Müslim	Dersadet ve bilad-ı selase	384.910	520.194	520.194	520.194	370.339	489.876	4,17
	Şehremaneti mülhakatı ²²	40.455	40.455	40.455	40.455	61.420	70.558	
G.müslim		448.200	469.585	469.585	469.585	350.468	349.544	14,61
İzmit ²³		195.669	195.659	203.375	206.694	290.517	325.153	2,03
Müslim		133.123	133.117	138.440	141.827	200.560	226.859	1,69
G.müslim		62.546	62.642	64.935	64.867	89.957	98.294	4,11
Osmanlı Türkiyesi		12.272.414	12.515.527	12.313.638	12.484.114	14.513.041	16.037.334	
Müslim		9.097.504	9.678.054	10.290.368	10.921.190	12.366.968	13.410.010	
G.müslim		3.174.910	2.837.473	2.023.270	1.562.924	2.146.073	2.391.562	

Kaynak: Gülfettin Çelik, Sosyo-Ekonomik Sonuçları ile Osmanlı Türkiye'sine Göçler (1877-1912), Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 178-179, 194-195.

Nitekim 1885'ten 1914'e kadarki dönemde sadece bugünkü sınırları ile Türkiye'de yaşayan gayrimüslim nüfus 3.174.910'dan 2.391.562'ye düşmüştür. Buna göre, bu tarihler arasında gayrimüslim nüfus % 25 azalmıştır.

Kocaeli yarımadası köylerindeki nüfusun dini bakımdan dağılımına bakıldığında 1530 yılındaki yerleşimde Müslümanların kara bölgesindeki köyler ve mezralarda toplandığı görülür. Gayrimüslimler ise deniz kıyısındaki köylerde meskûn durumdadırlar. Dönem başındaki bu duruma rağmen zaman içinde, özellikle Celali isyanları sonrasında Anadolu'nun çok geniş bir coğrafyasında ortaya çıkan göç hareketi bölge çevresine de uzanacak şekilde yayılmıştır. Bunun bir göstergesi nüfus rakamlarındaki değişimdir. Nitekim köylerde 18. yüzyıl boyunca *haric ez defter* olarak kayıtlanmış çok sayıda kayıt dışı reaya tespit etmek mümkündür. Köylerdeki nüfus değişimi bu gelişmeyi yansıtmaktadır. Mesela Aşağı Hereke'de 57 adet gayrimüslim, 34 adet de Müslim ziraat yapar vaziyette yerleşmişlerdir. Benzer şekilde Tuzla ve Darıca'da defter kaydı dışındaki reaya sayısı artmaktadır.

Bölgede yoğun olarak bulunan Rum nüfusa karşılık diğer Gayrimüslim nüfusun kayda değer şekilde yerleşimi 17. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış olup, 19. yüzyılda gündem oluşturmaya başlamıştır.

Dikkati çeken husus, sahil yerleşim mıntıklarında daha dönem başından itibaren önemli bir Gayrimüslim nüfusun var oluşudur. Bizans bakiyesi yerleşim birimleri olarak Hereke, Tuzla, Darıca, Akpınar, Pendik ve İstavroz bu yönleri ile dikkati çekmektedir. Buralarda Müslüman nüfus ancak 19. yüzyılda önemli bir yekûna ulaşmıştır.

²² Şehremaneti mülhakatı, Dersaadet ve Bilad-ı Selase dışında kalan İstanbul'u (Gebze, Küçükçekmece, Kartal, Beykoz, Şile ve Marmara Adalarını) içermektedir

²³ İzmit, Adapazarı, Karamürsel, Kandıra, Geyve, Yalova ve İzmit'i içine almaktadır.

Tablo No: 55

Gayrimüslim Yerleşime Sahip Köyler Nüfusunun Dini Dağılımı (hane) (1530-1844/45)

	1530	1740	1747	1751	1764	1794	1810	1844/1845
Herekedûn Müslim G. müslim	66			92 ²⁴	136 ²⁵	200 ²⁶	201 ²⁷	175
	5			6	50	43	40	
	55			86	86	157	161	
	6							
Tuzla Müslim G. müslim Tuzcuyan	111		205 ²⁸	225 ²⁹	225			271
	3		-	7	7			37
	77		205	218	218			234
	31							
Darıca Müslim G. müslim	162	191 ³⁰		184 ³¹	191 ³²			218
	2	14		14	14			82
	160	170		170	177			136
Akpınar Müslim G. müslim	12	69 ³³			69 ³⁴			
	-	-			-			
Pendik Müslim G. müslim	102			111	111			
	11							
İstavroz Müslim G. müslim	91							
	65		189 ³⁵		191 ³⁶			
	19		36		36			
	46		153		155			

Kaynak: BA, Temettuât Defterleri No: 3584, 3587, 3588, 3589, 3590, 3592, 3593, 3594, 3596, 3597, 3598, 3599, 3600, 3601, 3602, 3603, 3604, 3605, 3606, 3607, 3608, 3609, 3910, 3611,3612, 3613, 3614, 3615. İstanbul Ahkam Defterleri, No: 20/33/97, 14/122/309, 3/89/345, 7/81/258, 10/6/15, 6/353/1001, 92/160/1, 7/88/280, 7/88/280, 8/39/124, 48/347/2, 11/68/197, 48/388/4, 11/68/197, 48/347/2, 7/88/280, 10/238/845, 5/213/649, 12/142/426, 17/73/154, 5/213/649, 6/353/1001, 10/6/15, 8/68/216, 3/89/345, 5/58/186, 7/81/258, 14/40/90, 7/81/258, 2/321/1076, 3/89/345, 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994. Zikreden; Gülfettin Çelik, 16-19. Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme, Gebze Belediyesi Yayını, 2003, Gebze, s. 118.

İstanbul ve İzmit (Adapazarı ve İzmit'e kadarki bir alanı içine almakta) çevresi toplam Türkiye nüfusunun sırası ile % 5,67'sini ve % 2,03'ünü içine almaktadır.

24 6 müslim ve 86 nefer gebran ve bir zemin.

25 50 Müslim ve 86 gebran ve bir zemin.

26 9 nefer Müslim ve 100 nefer gebran ve 57 nefer hariçten gelip bu köyde iskân eden kâfirler, 34 nefer hariçten ziraat eder Müslim.

27 6 Müslim, 104 gebran, 57 haricden gelen gebran ve 34 haric Müslim

28 201 gebran, 4 haric.

29 7 Müslim ve üç mahalle ve 218 gebran.

30 3 Müslim, 11 haricden eken Müslim ve 177 gebran reaya

31 14 Müslim ve 170 gebran

32 14 Müslim ve 177 gebran

33 7 gebran ve 62 haricden Gebze'de mütemekkin gayrimüslim reaya

34 7 gebran ve 62 haricden Gebze'de mütemekkin gayrimüslim reaya

35 Kısıklı ve Guzguncuk ile 25 Müslim, 11 hariçten ekenler, 77 gebran, 20 hariçten mütemekkin, 56 hariçten gelip mütemekkin ve kâfirler

36 Kısıklı ve Guzguncuk ile 36 Müslim, 155 gebran

19. yüzyıl ikinci yarısından itibaren başlayan ve 20. yüzyıl başında da devam eden nüfus hareketlerinin getirdiği Müslüman nüfus kitlelerinin yerleşimine rağmen nüfusun dini bakımdan dağılımına bakılacak olunursa görülür ki bölgedeki gayri Müslim nüfus Türkiye ortalamasının üzerindedir. İstanbul, toplam Müslüman nüfusun % 4,17'sini, İzmit ise 1,69'unu barındırmaktadır. 1914 yılında, toplam 2.391.562 kişi olan gayrimüslim nüfusun 489.876'sı İstanbul'da, 98.294 kişisi de İzmit ve havalisinde oturmaktadır. Oran olarak bu rakamlar İstanbul için toplamın % 14,61'i, İzmit için de % 4,11'ine karşılık gelmektedir. İstanbul toplam nüfusunun % 60,59'u Müslim, % 38,41'i ise gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Toplam gayrimüslim nüfusun önemli bir bölümünün adı geçen İzmit ve İstanbul çevresinde meskûn oluşu önemli bir durumdur.

1900'lerin başı, Kozluk Mahallesi'nin genel görünümü. (KBB Arşivi)

Müslim-Gayrimüslim dağılımı itibariyle bölgenin geçirdiği dönüşüm bir yönü ile Osmanlı sisteminin yaşadığı genel problemlere işaret eden bir alt başlıktır. 15. yüzyıldan başlayarak, Gayrimüslim grupların bölgedeki yerleşim birimlerine, özellikle Dersaadet'e yönelişinin gerisinde daha önce mukim olunan bölgelerde ortaya çıkan itici faktörlerin yanında, gelinen bölgenin çekiciliğinin de yeri vardır. Zira İzmit'ten İstanbul'a kadarki sahil hattı ve özellikle Dersaadet bu unsurların gelip yerleşmek isteyeceği bazı farklılıklara sahip olmuştur. 15. ile 19. yüzyıllar arasındaki uzun zaman aralığında daima var olan bu farklılıkları, 18 ve 19. yüzyıllarda daha da belirgin hale geldiği dikkate alınmak kaydı ile sıralayacak olursak;

- Bölgenin, devletin her şartta can ve mal güvenliğini diğer bölgelere göre daha yüksek düzeyde sağlayabileceği bir bölge olduğunun düşünülmesi,
- Sistemin, bölgede yaşayanların temel ve diğer ihtiyaçlarının karşılanmasında öncelikli politikalar uygulaması, bu hususta sahip olduğu başarı düzeyi,
- Çevre bölgenin (Üsküdar-İzmit aralığı) merkez bölge (Dersaadet) için taşıdığı anlam nedeniyle, ekonomik faaliyetler itibariyle destek bölge yaklaşımı içinde görülmesi, ekonomik canlılığının bu doğrultuda teşvik olunması/korunması,
- Artı değer, dolayısı ile refahın Dersaadet başta olmak üzere bölgeye doğru akması nedeniyle bu refahtan pay alma umududur.

Kocaeli Yarımadası Ölçeğinde Nüfus ve Yerleşim Politikalarının Başarısı

Nüfus ve nüfusun yerleşimi konusu Osmanlı sisteminin önemli bir sağlık göstergesidir. Zira bütün tarihi boyunca konu, sistemi çeşitli kademelerde doğrudan etkileyen önemli bir husus olmuştur. Bu çerçevede, durağan nüfus artışı ortamında, mevcut üretim ve taşıma teknolojisinin sınırları dâhilinde siyasal-idari, ekonomik ve sosyal alanda üretim, paylaşım ve tüketim süreçlerini idame etme durumunda olan bir sistemin en doğal olarak yapmak isteyeceği, kıt kaynak olan nüfusun bu sınırlara göre konumlandırılması ve bunun devamıdır. Nüfusun, belli bölgelere aktarımı veya belirlenmiş yerlerde sabit kalması beklenen farklı dönemlerde, siyasal otoritenin uyguladığı politikadaki başarısını, daha üst bir değerlendirme ile sistemin başarı düzeyini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Bu kapsamda konunun sistemi bölgesel boyutta belirleyen genel sebepler boyutunda ele alınması önemli olmakla birlikte, özellikle dönemsel nitelikteki değişir belirleyicilerin etkisinin de incelenmesi gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Bunun yanında bu hususların alt bölgeler boyutundaki durumu da ayrıca önemlidir.

Bu çerçevede, Kocaeli yarımadası farklı her üç dönemde de nüfus ve yerleşim bakımından politika yapıcılarının önemli bir gündem maddesi olmuştur. Bölge 17. yüzyıla kadar nüfus yoğunluğu artırılmaya, bu dönemden sonra da nüfus artışı ve kompozisyonu kontrol edilmeye çalışılan bir bölge olmuştur. Bu genel çerçevenin içinde bölgenin ayrıca alt bölgeler itibarıyla de farklı öncelikler dâhilinde birbirinden farklılaşan politikalara tabi olduğu görülür. Bu çerçevede örneğin, İzmit-İstanbul hattının ve özellikle Dersaadet'in nüfus açısından var olan çekiciliği yanında gelinen bölgelerin iticiliği de önemlidir.

Kocaeli yarımadası özelinde problem daha kuruluş aşamasında sisteme etki eden dışsal faktörler eli ile Bizans mirası olarak ortaya çıkmıştır. Bu aşamada, bir beylik ölçeğinden devlet büyüklüğüne erişim için nüfus bağlamında gerekli olan birçok unsurun karşılanması problemi Bizans mirasının belirleyiciliğinde olmuştur. Latin istilasından beri toparlanamayan Bizans, durağan bir yapının önemli bir sebebi olarak nüfus problemini Osmanlı sistemine devretmiştir. Osmanlı Devleti, kuruluş sürecinde, Bizans dönemi iktisadi durgunluğuna ilave olarak bölgeden uzaklaşan nüfusun da etkisi altında yarımadayı sınırlarına dâhil etmiştir. Bu itibarla, daha kuruluş döneminin her aşamasında mevcut araziye yerleşim ve üretim sürecine katılımı hususunda teşvik edici, icbar edici uygulamalar içinde olmuştur. Sistem kurucularının bu konudaki en büyük imkânı yaptırım gücünün yüksekliğidir. Otoritenin meşruiyet kaynaklarının çokluğu bunu temin eden önemli bir durum olmuştur. Bu çerçevede kişilere yapılan arazi tahsisleri ile ortaya çıkan vakıf ve çiftlik araziler ile gerek Bizans bakiyesi olan köyler ve gerekse yeni köyler ihdası ile bölge iskân mahalli olarak seçilmiştir. Ancak, Bizans'ın Osmanlı hâkimiyetini kabul etme dönemi olan 14. yüzyıl ortalarından itibaren, İstanbul'un fethine kadar geçen 15. yüzyıl döneminde, iskân ve yerleşim bakımından bölge çok yoğun bir çabanın gösterildiği, yoğun bir iskân bölgesi olarak dikkati çekmez. Bunun önemli nedenleri arasında sayılabilecek olan, bölgenin batısının denizle nihayetlenmesi ve Bizans'ın askerî güç olarak bölgeyi tehdit etme potansiyelinin, özellikle Çelebi Sultan Mehmet ile birlikte artık zayıflaması yanında Rumeli bölgesinde ortaya çıkan ilerleme imkânlarının getirdiği yeni fırsatlardır. Bu nedenle sistem kurucuları Kocaeli yarımadasından çok Rumeli'nin sisteme katılımı konusunu öncelikli gündem maddesi olarak kabul etmişlerdir.

Bir tarafta Bizans'ın bölgeyi kalıcı olarak tekrar elde etme potansiyelinin azlığı, diğer taraftan da Rumeli'deki ilerleme imkânları Kocaeli yarımadasının yerleşim bakımından yoğun bir çaba içine girilmesini gereksiz kılmıştır. Bu dönemde yapılan "sürgün" uygulamalarının ağırlıklı olarak Rumeli'yi dikkate alan uygulamalar olduğu görülür. Bu

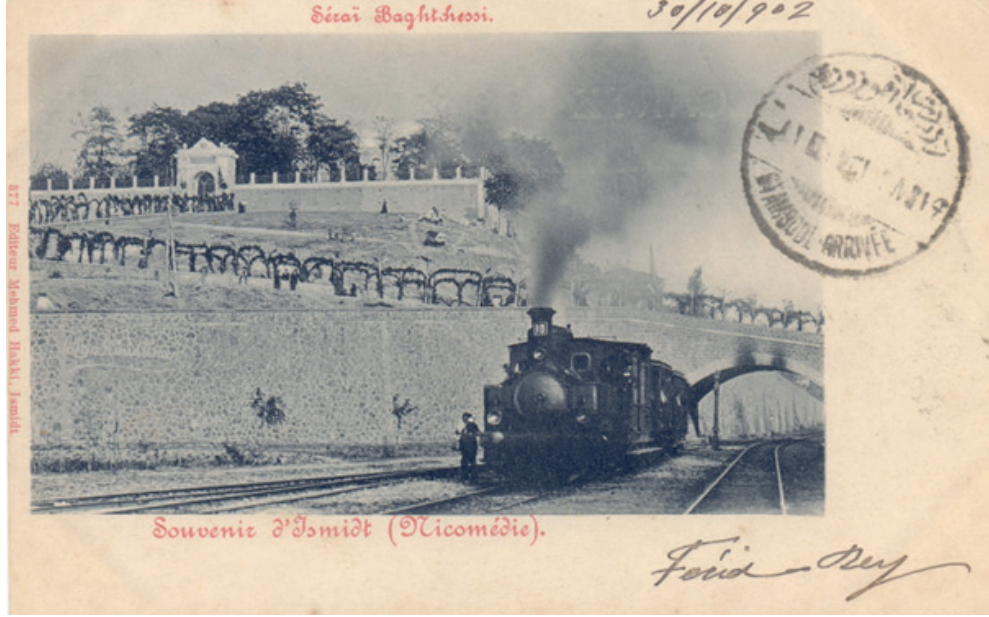
çerçeve, yarımada'daki yerleşim sürecinin diğer bölgelerdeki yerleşim uygulamaları dikkate alındığında oldukça doğal yollarla gerçekleştiği söylenebilir. Anadolu insanının seyyaliyet kabiliyetinin yüksekliğinin de kolaylaştırıcı katkısı ile ilgili dönem için sistemin yerleşim politikaları bakımından başarılı bir dönem geçirdiği söylenebilir de yarımada'nın, karasal batı bölgesine doğru gittikçe artan oranda bir nüfusun azlığı içinde olduğu görülür. Ancak yine de bu aşamada, daha kuruluş sürecinde olan sistemin bölge bütünü ölçeğinde kendini tanımlama-kabul ettirme yetkinliği içinde olduğu belirtilmelidir.

Anadolu'nun geniş üretim alanlarına karşılık mevcut üretim teknolojisinin ihtiyacı olan insan emeğinin karşılanamayışının nedeni doğum oranlarının düşüklüğünden ziyade, ölüm oranlarındaki yüksektir. Genel olarak, bir sıklıkta ortaya çıkan savaşlar yanında zaman zaman ortaya çıkan kıtlıklar, hastalıklar ve diğer tabii afetler ölüm oranlarındaki yüksekliği başlıca sebepleridir. Bu itibarla, Osmanlı genel yapısı içinde, nüfus sorunu, nüfusun doğal artış oranının düşüklüğü gerçeğinde bir çözümlenmeye tabi kılınmıştır. Kurulan model düşük artış oranına sahip nüfusa geliştirilen bir cevap niteliğindedir. Ancak 16. yüzyılda yaşanan doğal nüfus artışı, mevcut yapıyı zorlamıştır. Mevcut üretim-tüketim modelini zorlayacak orandaki fazla olan nüfusun doğal yollarda bölgesel kayışları bu nedenle bu dönemde biraz göz yumulur bir durum olmuştur. Kocaeli yarımadası bu şekilde nüfusu, doğal nüfus artışının ortaya çıkardığı bir seyyaliyetin neticesi olarak 15. ve 16 yüzyıllarda artış trendi içinde olan bir bölge olmuştur. Bu durum, zaten nüfus yoğunluğu düşük olan bölge açısından artı teşkil eden bir husus olmuştur. Bu dönemdeki nüfus hareketliliği Osmanlı toprak ve askerî sisteminin ihtiyaçları/sınırları dâhilinde başarılı bir şekilde yönlendirilebilmiştir. Bu yönü ile denilebilir ki siyasal otorite, sistemin ihtiyaç hissettiği nüfusu oldukça doğal olan bir yolla, geniş bir coğrafyada, yeni yerleşim birimleri de ihdas etmek suretiyle bütün aktarabilme becerisinde olmuştur.

Bütün 14. ile 16. yüzyıllar arasında Kocaeli yarımadası askerî ve zirai gerekler doğrultusunda önemli bir nüfusun bölgeye akışının temin olunduğu bir bölge olarak dikkati çeker. Ancak yine de yarımada'nın insan kaynağı bakımından daha cazip hale gelişi ancak İstanbul'un elde edilişi sonrasındadır. Ve bu nedenle bu hususta daha yoğun göç alınan alt dönem İstanbul'un alınışı sonrasında ortaya çıkmıştır. Dersaadet'in büyük alım ve tüketim gücü bitişik ve yakın çevrenin kendisi ile eklenmiş bir şekilde örgütlenmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda bitişik ve yakın çevre iskâna çalışılmış, uzun bir müddet doğrudan devlet eli ile iskânlar yapılmış, kendiliğinden ortaya çıkan göçlere de imkân verilmiştir.

16. yüzyıl, bölgenin özellikle transit aktarım güzergâhı oluşunun doğal bir sonucu olarak, ayrıca ulaşım hattı ve yakın hinterlandının gerektirdiği kurum ve yapıların ikmal dönemidir. Gebze'de yüzyılın başlarında inşa olunan Çoban Mustafa Paşa ile İzmit'teki Mehmet Paşa külliyesi bu babda zikredilebilecek örneklerdir. Dönem, hem teknik beceri ve yetkinlik bakımından, hem de maddi imkânlar bakımından büyük bir güce erişmiş olan devletin nüfusun yerleşimi açısından gerekli altyapının tamamlanma dönemi olarak dikkati çeker. Bütünün bir parçası olarak tespit olunan birçok yerleşim birimlerinde tesis olunan yapıların bu dönemde büyük maliyetler ile tamamlanması ölçülebilir-kontrol edilebilir bir nüfus büyüklüğü hedefini de ortaya koyar. Gebze örneğinde Çoban Mustafa Paşa hanının, çeşme, köprü, su yolları ve diğer ilgili tesislerin inşası, bunların sağlıklı işleyişini temin eden vakıfların tesisi bu ölçeği temin eden önemli unsurlardır. Var olan arşiv kaynakları bölgede oluşan ekonomik, sosyal ve idari kapasitenin büyüklüğünü ortaya koyma açısından yeterli örnekler ile doludur. Osmanlı sistemi bu dönemde gerek idarecisi gerek reayası ile birbirini tamamlayan bir özellik arz eder. Erbabının kurduğu müesseselerin sadece nüfusun fiziki temel ihtiyaçlarını esasa alan değil aynı zamanda sosyal ilişki standardını da destekleyen sonuçlarının oluşu Osmanlı sisteminin maddi-manevi bütünlüğe olan hassasiyetini göstermektedir.

Oluşturulan sistemin bir başarı göstergesi olarak nüfusun yerleşim alanlarının dağılımına bakıldığında Osmanlı siyasal otoritesinin etkinliği açıkça görülebilir. Nüfusun kırsal kesimde küçük yerleşim birimleri halinde asırlara varan bir tarihi süreç içinde, babadan oğula geçecek mirasın da korunması şeklinde tutunabilmesi ancak bu otoritenin ve dolayısı ile sistemin belirleyici ve kontrol edici gücü ile açıklanabilir.

1890'lı yıllar, İstasyondan Kasr-ı Hümayun'a bir bakış. Saat Kulesi henüz yapılmamışken. (KBB Arşivi)

16. yüzyıl sonlarından itibaren 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen evrede, nüfus azlığı aynı zamanda nüfusun yerleşim kontrolü problemi olarak da yeni bir ivme kazanmıştır. Bu alt dönemde, nüfusun çok daha büyük bir coğrafyada nüfus hareketliliği içinde oluşu, problemin niteliğini ve boyutun farklılaştırmış, kalıcı bir problem alanı olarak sisteme bozucu etki oluşturmuştur. 17 ve bütün 18. yüzyıl bu problem karşısında sistemin nüfus hareketliliğini kontrol etme çabası içinde oluşu dönemi olmuştur. Bu çerçevede özellikle 18. yüzyılda bölgedeki vakıflar bünyesinde yer alan imaretlerde yer alan görevlilerin sayı ve çeşidindeki artış bile, bu kurumların/müesseselerin bunalım dönemlerinde icra ettiği fonksiyon hakkında bilgi verebilir. Bu yönü ise sistemin, ortaya çıkan dışsal ve içsel etkileri bir şekilde absorbe etme kapasitesinde olduğu söylenebilir.

Bu çerçevede özellikle Dersaadet nüfus baskısının azaltılmaya çalışıldığı bir bölge olarak dikkati çeker. Genel olarak bu alt bölgeye ilave nüfusun gelmesi önlenmek istenmiştir. Ancak bu genel durumun daha ötesinde özellikle Gayrimüslim nüfusun bölgeye devam eden akışının kontrolü için doğrudan bu grupları hedef alan daha geniş bölgede tedbirler alınmaya da çalışmıştır. Bu çerçevede örneğin Boğazın sahil muhitlerine Gayrimüslim yerleşmelerini önlemek için Müslümanların Gayrimüslimlere su kullanım haklarını satmaları yasaklanmış, nüfus hareketlerine kontroller getirilmiştir.

19. yüzyılda, Balkanlardan başlayarak Osmanlı sistemine gittikçe daha büyük etki oluşturmaya başlayan etnik temelli yeni problem alanlarının Kocaeli yarımadasındaki nüfus ve nüfusun yerleşimine ilişkin ortaya çıkardığı en önemli gündem maddesi, artık kendilerine gittikçe daha fazla oranda şüphe ile bakılan gruplara otoritenin zorlaştırıcı uygulamalar içine girişidir.

Problemin her iki boyut itibariyle Anadolu ve Rumeli geneli için ana hatları ile kalıcı bir çözüme kavuşması ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan büyük dış göçler ve genel hayat şartlarındaki iyileşme döneminde olmuştur.

Ancak, yine de Osmanlı sisteminin kuruluşundan çöküşüne kadar, nüfusun kendi iç kompozisyonu konusu bir tarafta olmak kaydı ile ekonomik alanda hane, sosyal ve idari alanda da mahalle/köy/cemaat-aşiret ölçeğine dayalı oluşu nedeniyle, kent ve kır nüfus ve yerleşimine ilişkin geliştirdiği politikalarında sebat etme çabasında olduğu görülür. Bu husus Cumhuriyet Türkiye'sinin de gelişen teknolojik şartlar ve değişen siyasal rejime rağmen önemli ölçüde miras olarak devraldığı bir husus olmuştur.

Sonuç

Osmanlı sisteminin bir sağlık göstergesi olarak nüfus ve nüfusun yerleşimi, farklı içsel ve dışsal belirleyicilerin etkisi altında, kuruluştan çözülme ve yıkılış dönemine kadar Kocaeli yarımadası örneğinde de gündem oluşturmuş önemli bir konu olarak dikkati çeker. Konunun bölge örneğinde ele alınışının ortaya çıkardığı en önemli netice, farklı belirleyicilerle şekillenen dönemlerde bile sistemin, temel kabuller ve bunlar etrafında ortaya çıkan politikalarının devamı konusunda direnç gösteren/gösterme becerisine sahip yapısıdır. Sistem, adeta nüfus ve nüfusun yerleşimine ilişkin ürettiği çıktılarda örneklenebildiği üzere aynı sonuçları elde etme çabasını sistemin dışsal faktörler belirleyiciliğinde parçalanmasına kadar da devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA:

- 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1994.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I. Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.
- B0A, İstanbul Ahkam Defterleri, No: 20/33/97, 14/122/309, 3/89/345, 7/81/258, 10/6/15, 6/353/1001, 92/160/1, 7/88/280, 7/88/280, 8/39/124, 48/347/2, 11/68/197, 48/388/4, 11/68/197, 48/347/2, 7/88/280, 10/238/845, 5/213/649, 12/142/426, 17/73/154, 5/213/649, 6/353/1001, 10/6/15, 8/68/216, 3/89/345, 5/58/186, 7/81/258, 14/40/90, 7/81/258, 2/321/1076, 3/89/345.
- B0A, Mühimme Defteri No: 88-9.
- B0A, Temettuat Defterleri No: 3584, 3587, 3588, 3589, 3590, 3592, 3593, 3594, 3596, 3597, 3598, 3599, 3600, 3601, 3602, 3603, 3604, 3605, 3606, 3607, 3608, 3609, 3910, 3611,3612, 3613, 3614, 3615.
- Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.
- Çelik, Gülfettin. *16-19. Yüzyıl Gebze (Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme)*, Gebze Belediyesi Yayını, Gebze, 2003.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. Göztepe, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu*, İstanbul, 1969.